

Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed e-Journal

Vol.15, Issue- 1 January 2026

15 Years of Open Access

Editor-In-Chief: Dr. Vishwanath Bite

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

www.galaxyimrj.com

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी

विचार

प्रा. डॉ. शेकोबा परशुराम ढोले

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री दत्त महाविद्यालय, हदगाव जिल्हा. नांदेड.

सारांश:

२१ वे शतक हे विज्ञान-तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि वेगवान आर्थिक बदलांचे शतक आहे. भारताने या काळात मोठी प्रगती साधली असली, तरी सामाजिक विषमता, नैतिक अधःपतन, पर्यावरणीय संकट, असहिष्णुता आणि उपभोगवादी प्रवृत्ती यांसारखी गंभीर आव्हानेही उभी राहिली आहेत. अशा बदलत्या वास्तवात महात्मा गांधींचे विचार कालबाह्य नसून अधिकच कालसुसंगत झाले आहेत. गांधीजींच्या विचारांचा पाया सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांवर आहे. सत्य म्हणजे प्रामाणिकपणा व न्यायप्रियता, तर अहिंसा म्हणजे मन, वाणी आणि कृतीतून हिंसेचा त्याग. आज वाढत असलेल्या सामाजिक तणाव आणि संघर्षांच्या पार्श्वभूमीवर ही तत्त्वे शांततामय सहअस्तित्वासाठी अत्यंत आवश्यक ठरतात. स्वावलंबन आणि स्वदेशीचा विचार गांधीजींनी आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी मांडला. आज 'आत्मनिर्भर भारत'च्या संकल्पनेतून स्थानिक उद्योग, रोजगारनिर्मिती आणि ग्रामीण विकासाला चालना देण्याची गरज अधोरेखित होते. ग्रामस्वराज्याच्या माध्यमातून विकेंद्रित लोकशाही आणि लोकसहभाग वाढवण्याचा मार्ग गांधीजींनी दाखवला.

सामाजिक समता ही गांधीजींच्या विचारांची मध्यवर्ती संकल्पना होती. जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता आणि धार्मिक द्वेष यांना त्यांनी विरोध केला. आजही समताधिष्ठित आणि सर्वसमावेशक समाजनिर्मितीसाठी हे विचार मार्गदर्शक ठरतात. पर्यावरण संरक्षणाच्या बाबतीत गांधीजींचा गरजाधिष्ठित विकासाचा विचार शाश्वत विकासाशी सुसंगत आहे. अति उपभोग टाळून साधेपणा आणि संयम स्वीकारल्यास निसर्गाचा समतोल राखता येतो. नैतिक जीवनशैली, साधेपणा आणि सेवा यांवर आधारित गांधीजींचे तत्वज्ञान आजच्या उपभोगवादी समाजाला संतुलन देते. सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, सामाजिक समता, पर्यावरण संरक्षण आणि नैतिकता या मूल्यांच्या आधारे भारत शाश्वत, समृद्ध आणि मानवकेंद्री राष्ट्र म्हणून पुढे जाऊ शकतो.

प्रस्तावना:

२१ वे शतक हे झपाट्याने बदलणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांचे शतक आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाची अभूतपूर्व प्रगती, माहितीक्रांती, जागतिकीकरण, बाजारव्यवस्थेचा विस्तार आणि जीवनशैलीतील बदल यांमुळे भारतासमोर नव्या संधी उभ्या राहिल्या आहेत. त्याचबरोबर सामाजिक विषमता, नैतिक अधःपतन, पर्यावरणाचा र्हास, बेरोजगारी, असहिष्णुता आणि मानवी मूल्यांचा र्हास यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. भौतिक प्रगतीच्या शर्यतीत मानवतेचा आणि सामाजिक सलोख्याचा विसर पडण्याची भीती वाढत चालली आहे. अशा परिवर्तनशील आणि अस्थिर काळात भारताला केवळ आर्थिक महासत्ता होण्यापेक्षा नैतिक, सामाजिक आणि मानवी मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीची गरज आहे. याच संदर्भात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे विचार आजही मार्गदर्शक

ठरतात. स्वातंत्र्यलढ्यापुरते मर्यादित न राहता गांधीजींचे सत्य, अहिंसा, स्वावलंबन, सामाजिक समता, साधेपणा आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली यावरील विचार २१ व्या शतकातील बदलत्या भारतासाठी अत्यंत समाजोपयोगी आणि कालसुसंगत आहेत. म्हणूनच २१ व्या शतकातील भारताच्या सामाजिक वास्तवाचा अभ्यास करताना महात्मा गांधींच्या विचारांचा पुनर्विचार करणे आणि त्यांचा व्यवहारात अवलंब करणे ही काळाची गरज ठरते. या शोध निबंधातून बदलत्या अवस्थेतील भारताच्या पार्श्वभूमीवर गांधीजींच्या समाजोपयोगी विचार विशद करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

शोध अध्ययन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी द्वितीय तथ्य सामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यामध्ये वृत्तपत्रे, नियतकालिक, इंटरनेट, संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित साहित्याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

शोध अध्ययनाचे उद्देश (Objectives):

प्रस्तुत अध्ययनासाठी खालील प्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

- १) २१ व्या शतकातील बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीत महात्मा गांधींच्या विचारांची कालसुसंगतता अभ्यासणे.
- २) सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांचे आजच्या सामाजिक तणाव व संघर्षांच्या संदर्भात महत्त्व विशद करणे.

- ३) स्वावलंबन, स्वदेशी व 'आत्मनिर्भर भारत' या मधील साम्य व समकालीन उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
- ४) ग्रामस्वराज्याच्या माध्यमातून विकेंद्रित लोकशाही व लोकसहभागाची गरज अभ्यासणे.
- ५) गांधीजींच्या सामाजिक समतेच्या विचारांचा जात, लिंग व धर्माधारित विषमता दूर करण्यातील भूमिका विश्लेषित करणे.
- ६) गरजाधिष्ठित विकास व साधेपणाच्या तत्वांद्वारे पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकासाचा अभ्यास करणे.
- ७) नैतिक जीवनशैली व सेवा या मूल्यांचे उपभोगवादी समाजात महत्त्व अधोरेखित करणे.
- ८) गांधीजींच्या विचारांच्या आधारे मानवकेंद्री व मूल्याधिष्ठित विकास मॉडेल मांडणे.
- ९) आधुनिक भारतातील धोरणे व उपक्रमांवर गांधीविचारांचा प्रभाव शोधणे व मूल्यांकन करणे.
- १०) गांधीविचारांच्या आधारे भारताला शाश्वत, समृद्ध व समताधिष्ठित राष्ट्र बनविण्यासाठी सूचना मांडणे.

शिक्षण आणि चारित्र्यनिर्मिती:

शिक्षण आणि चारित्र्यनिर्मिती यांचा समन्वय साधणारे महात्मा गांधींचे विचार आजही अत्यंत कालसुसंगत ठरतात. शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे मूलभूत साधन मानले जाते. आधुनिक काळात शिक्षणाला प्रामुख्याने रोजगार, आर्थिक यश आणि स्पर्धात्मक कौशल्यांशी जोडले जाते. या धावपळीत शिक्षणाचा मूळ उद्देश माणूस घडवणे दुय्यम ठरत चालला आहे. वाढती असहिष्णुता,

नैतिक अधःपतन, सामाजिक विसंगती आणि संवेदनशून्यता ही लक्षणे याच मूल्यविस्मरणाची द्योतक आहेत. अशा परिस्थितीत महात्मा गांधींच्या मते, 'शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हे तर, "शिक्षण म्हणजे माणसाच्या शरीर, मन आणि आत्म्याचा सर्वांगीण विकास." त्यांच्या दृष्टीने शिक्षणाचा अंतिम उद्देश चारित्र्यनिर्मिती हा होता. चारित्र्याशिवाय मिळवलेले ज्ञान समाजासाठी घातक ठरू शकते.

गांधीजींनी शिक्षणात नैतिक मूल्यांना अत्यंत महत्त्व दिले. सत्य, अहिंसा, प्रामाणिकपणा, आत्मशिस्त, सेवा, सहिष्णुता आणि सामाजिक जबाबदारी ही मूल्ये शिक्षणातून रुजली पाहिजेत, असे ते मानत. गांधींच्या मते, 'चारित्र्य म्हणजे केवळ वैयक्तिक सद्गुण नव्हे, तर समाजहितासाठी जगण्याची वृत्ती होय. त्यामुळे शिक्षण हे व्यक्तीला स्वार्थी न बनवता समाजाभिमुख बनवणारे असावे'. गांधीजींच्या शिक्षणविचारांचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे नैसर्गिक शिक्षण पद्धती. त्यांनी बालकाच्या वय, क्षमता आणि आवडीनुसार शिक्षण द्यावे, असे सांगितले. जबरदस्तीचे, परीक्षाकेंद्रित आणि स्पर्धात्मक शिक्षण त्यांनी नाकारले. त्यांच्या मते अनुभवातून, कृतीतून आणि श्रमातून मिळणारे शिक्षण हे अधिक टिकाऊ आणि चारित्र्यघडणीस पूरक असते.

गांधीजींची बुनियादी शिक्षण ही संकल्पना शिक्षण आणि चारित्र्यनिर्मिती यांचा उत्कृष्ट समन्वय साधते. शिक्षणाला उत्पादनशील कामाशी जोडणे, शारीरिक श्रमाचा सन्मान करणे आणि स्वावलंबनाची जाणीव निर्माण करणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते. या पद्धतीतून विद्यार्थी विद्वान, कर्तबगार, आत्मनिर्भर आणि नैतिक नागरिक बनतो. शिक्षणात शिस्तीपेक्षा आत्मशिस्त महत्त्वाची आहे. बाह्य नियंत्रणापेक्षा अंतःकरणातून येणारे नैतिक बंधन व्यक्तीला खऱ्या अर्थाने चारित्र्यवान बनवते. शिक्षक हा केवळ ज्ञान

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी विचार

देणारा नसून आदर्श व्यक्तिमत्त्व असावा. शिक्षकाचे आचरणच विद्यार्थ्यांसाठी सर्वोत्तम धडा असतो. शिक्षण हे रोजगाराभिमुख असावे, केवळ उपजीविकेपुरते मर्यादित नसावे. शिक्षणाने व्यक्तीला स्वावलंबी बनवावे, त्याचबरोबर सेवा, त्याग आणि समाजहिताची भावना जागृत करावी. सुशिक्षित व्यक्तीने समाजातील दुर्बल घटकांसाठी काम करणे हीच खरी विद्वत्ता आहे, असे गांधीजी मानत.

स्त्री शिक्षणालाही गांधीजींनी विशेष महत्त्व दिले. स्त्री ही कुटुंबाची आणि समाजाची पहिली शिक्षिका असल्याने तिचे चारित्र्य आणि शिक्षण संपूर्ण समाजाच्या नैतिक उंचीवर परिणाम करते. त्यामुळे स्त्रीशिक्षण हे समाजसुधारणेचे प्रभावी साधन आहे. थोडक्यात महात्मा गांधींचे शिक्षणविचार हे केवळ शैक्षणिक सुधारणा नसून समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत. शिक्षण आणि चारित्र्यनिर्मिती यांचा समन्वय साधल्याशिवाय सशक्त, नैतिक आणि जबाबदार समाजनिर्मिती शक्य नाही. आजच्या काळात शिक्षणव्यवस्थेला जर मानवी मूल्यांची दिशा द्यायची असेल, तर गांधीजींच्या शिक्षणविचारांचा स्वीकार करणे अपरिहार्य ठरते.

स्वदेशी आणि पर्यावरणीय आत्मनिर्भरता:

२१ वे शतक हे जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण आणि बाजारव्यवस्थेच्या प्रचंड विस्ताराचे शतक आहे. या प्रक्रियेमुळे आर्थिक वाढ झाली असली, तरी त्याचबरोबर पर्यावरणाचा रूहास, स्थानिक उद्योगांचे दुर्बलीकरण, संसाधनांचा अति वापर आणि सामाजिक असमतोल वाढला आहे. अशा

परिस्थितीत स्वदेशी आणि पर्यावरणीय आत्मनिर्भरतेचा विचार मांडणारे महात्मा गांधींचे तत्वज्ञान आज अधिकच कालसुसंगत ठरते. महात्मा गांधींच्या मते स्वदेशी म्हणजे केवळ परदेशी वस्तूंना विरोध नव्हे, तर स्थानिक गरजांनुसार स्थानिक साधनसंपत्ती आणि स्थानिक श्रमांचा विवेकपूर्ण वापर होय. त्यांनी स्वदेशीला आर्थिक, सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांची जोड दिली. गांधीजींच्या स्वदेशी संकल्पनेत पर्यावरण संरक्षणाचा विचार अंतर्भूत होता. स्थानिक पातळीवर उत्पादन व उपभोग झाल्यास निसर्गावर होणारा ताण कमी होतो. दूरवरून वस्तू आयात केल्याने वाहतूक वाढते, इंधनाचा वापर अधिक होतो आणि प्रदूषणात वाढ होते. याउलट स्थानिक उत्पादन आणि स्थानिक उपभोगामुळे ऊर्जा खर्च कमी होतो आणि कार्बन उत्सर्जनावर नियंत्रण राहते. गांधीजींच्या स्वदेशी तत्त्वानुसार उत्पादन प्रक्रिया निसर्गस्नेही आणि मानवकेंद्री असावी, असा त्यांचा आग्रह होता.

गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत स्वदेशी आणि पर्यावरणीय आत्मनिर्भरतेचा स्पष्ट विचार आढळतो. प्रत्येक गाव हे आपल्या गरजांपुरते स्वयंपूर्ण असावे, अशी त्यांची अपेक्षा होती. स्थानिक शेती, हस्तव्यवसाय, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग यांवर आधारित अर्थव्यवस्था ही पर्यावरणपूरक असते. मोठ्या प्रमाणावरील केंद्रीकृत उद्योगांपेक्षा विकेंद्रित उत्पादनपद्धती निसर्गाशी सुसंगत ठरते. स्वदेशीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे साधेपणा आणि मर्यादित गरजा. गांधीजींच्या मते अति उपभोग ही पर्यावरणीय संकटाची मुळे आहेत. स्वदेशीचा स्वीकार म्हणजे गरजाधिष्ठित जीवनशैली स्वीकारणे होय. त्यामुळे संसाधनांचा अपव्यय टाळता येतो आणि निसर्गाचा समतोल राखता येतो.

औद्योगिकीकरणबाबत गांधीजींची भूमिका संतुलित होती. ते आधुनिक यंत्रसामग्रीला पूर्णतः विरोधी नव्हते; मात्र निसर्गाचा र्हास करणाऱ्या, स्थानिक रोजगार नष्ट करणाऱ्या आणि मानवतेला दुय्यम ठरवणाऱ्या औद्योगिकीकरणाचे ते टीकाकार होते. स्वदेशी उद्योगांनी रोजगारनिर्मिती होते, ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट होते आणि पर्यावरणीय शाश्वतता साधता येते. स्वदेशी आणि पर्यावरणीय आत्मनिर्भरता यांचा सामाजिक पैलूही गांधीजींनी अधोरेखित केला. स्वदेशीमुळे स्थानिक समाजात स्वाभिमान, सहकार्य आणि सामाजिक ऐक्य वाढते. पर्यावरणीय आत्मनिर्भरता ही केवळ आर्थिक गरज नसून नैतिक जबाबदारी आहे. निसर्गाचा विवेकपूर्ण वापर करून भावी पिढ्यांसाठी संसाधने जतन करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे, ही भावना स्वदेशी तत्त्वज्ञानातून दृढ होते. आजच्या 'आत्मनिर्भर भारत' आणि शाश्वत विकासाच्या संकल्पना या गांधीजींच्या स्वदेशी विचारांचे आधुनिक रूप मानता येईल. नवी तंत्रज्ञानसाधने आणि स्थानिक ज्ञान यांचा समन्वय साधून पर्यावरणस्नेही विकास करणे हे गांधीविचारांचेच विस्तार रूप आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे स्वदेशी आणि पर्यावरणीय आत्मनिर्भरतेविषयीचे विचार हे केवळ ऐतिहासिक नसून आजच्या पर्यावरणीय आणि आर्थिक संकटावर मार्गदर्शन करणारे आहेत. निसर्गपूरक, मानवकेंद्री आणि मूल्याधिष्ठित विकास साधायचा असेल, तर गांधीजींच्या स्वदेशी तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करणे काळाची गरज आहे.

स्वावलंबन आणि ग्रामस्वराज्य:

भारतीय समाजाचा कणा असलेली ग्रामीण जीवनपद्धती ही देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाची मूलभूत आधारशिला आहे. मात्र केंद्रीकरण, औद्योगिकीकरण आणि

शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण समाज दुर्लक्षित राहिला. या पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधींनी स्वावलंबन आणि ग्रामस्वराज्य या संकल्पनांच्या माध्यमातून भारताच्या सर्वांगीण व समताधिष्ठित विकासाची दिशा दाखवली. त्यांचे विचार केवळ स्वातंत्र्यप्राप्तीपुरते मर्यादित न राहता आजच्या २१ व्या शतकातही अत्यंत कालसुसंगत ठरतात. गांधीजींच्या मते, स्वावलंबन म्हणजे आत्मकेंद्री स्वार्थ नव्हे, तर स्वतःच्या गरजा स्वतःच्या श्रमातून पूर्ण करण्याची क्षमता होय. त्यांनी व्यक्ती, गाव आणि राष्ट्र या तिन्ही स्तरांवर स्वावलंबनाचा आग्रह धरला. परकीय अवलंबित्वामुळे आर्थिक गुलामगिरी वाढते आणि आत्मसन्मान ढासळतो, असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच त्यांनी खादी, कुटीर उद्योग आणि स्थानिक उत्पादनाला प्रोत्साहन दिले. स्वावलंबनातून व्यक्तीला आत्मविश्वास, श्रमप्रतिष्ठा आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव मिळते, असे गांधीजी मानत.

ग्रामस्वराज्य ही गांधीजींच्या स्वावलंबनाची व्यवहार्य संकल्पना आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक गाव हे एक लहान प्रजासत्ताक असावे, जे आपल्या मूलभूत गरजांबाबत स्वयंपूर्ण असेल. ग्रामस्वराज्यात सत्ता आणि निर्णयप्रक्रिया स्थानिक पातळीवर असते. पंचायती, लोकसहभाग आणि सामूहिक जबाबदारी यांच्या माध्यमातून गावाचा कारभार चालावा, अशी गांधीजींची अपेक्षा होती. गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत आर्थिक स्वावलंबनाला केंद्रस्थान आहे. शेती, हस्तव्यवसाय, कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून गावातील लोकांना रोजगार मिळावा आणि गावातच संपत्ती निर्माण व्हावी, असा त्यांचा आग्रह होता. केंद्रीकृत मोठ्या उद्योगांपेक्षा विकेंद्रित उत्पादनपद्धती ही अधिक मानवकेंद्री आणि पर्यावरणपूरक असल्याचे गांधीजी मानत. गांधीजींच्या मते खरे स्वराज्य म्हणजे केवळ राजकीय

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी विचार

स्वातंत्र्य नव्हे, तर सामाजिक आणि नैतिक स्वातंत्र्य होय. जातिभेद, अस्पृश्यता, दारिद्र्य आणि अशिक्षण यांचा नाश झाल्याशिवाय स्वराज्य अपूर्ण आहे, असे ते म्हणत. ग्रामस्वराज्यात सर्व घटकांचा सन्मान, सहभाग आणि समता अपेक्षित आहे. गांधीजींच्या विचारात स्वावलंबनाला नैतिक अधिष्ठान आहे. स्वावलंबन म्हणजे इतरांवर शोषण न करता स्वतःच्या श्रमावर जगणे. त्यामुळे त्याग, साधेपणा आणि संयम ही मूल्ये स्वावलंबनाशी जोडलेली आहेत. त्यांनी अति उपभोगाला विरोध केला आणि गरजाधिष्ठित जीवनशैलीचा पुरस्कार केला. यामुळे व्यक्ती आणि समाज दोन्ही पातळीवर नैतिक बळकटी निर्माण होते.

आजच्या काळात 'आत्मनिर्भर भारत', पंचायती राज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकासाच्या योजना या गांधीजींच्या स्वावलंबन व ग्रामस्वराज्य विचारांचे आधुनिक रूप मानता येतील. तरीही वाढती ग्रामीण-शहरी दरी, बेरोजगारी आणि केंद्रीकरण पाहता गांधीविचारांची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवते. राजकीय दृष्ट्या ग्रामस्वराज्य म्हणजे विकेंद्रित लोकशाही. प्रत्येक नागरिक हा सत्तेचा भागीदार असावा आणि अधिकारांसोबत कर्तव्यांची जाणीव ठेवावी. अशा लोकशाहीत जबाबदारी, पारदर्शकता आणि लोकसहभाग वाढतो. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे स्वावलंबन आणि ग्रामस्वराज्यविषयीचे विचार हे भारताच्या शाश्वत, समताधिष्ठित आणि मानवकेंद्री विकासासाठी मार्गदर्शक आहेत. व्यक्तीपासून राष्ट्रापर्यंत स्वावलंबनाची भावना आणि ग्रामस्वराज्याची लोकशाही रचना स्वीकारल्यासच खऱ्या अर्थाने स्वराज्य साकार होऊ शकते.

स्त्री स्वातंत्र्य आणि महिला सबलीकरण:

२१ व्या शतकात स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार केंद्रस्थानी असला, तरी सामाजिक रूढी, आर्थिक अवलंबित्व आणि मानसिक गुलामगिरी ही आव्हाने आजही दिसून येतात. भारतीय समाजाच्या जडणघडणीत स्त्रीचे स्थान अत्यंत महत्वाचे असले, तरी परंपरेच्या ओझ्याखाली तिचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार दीर्घकाळ मर्यादित राहिले. अशा पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधींचे स्त्री स्वातंत्र्य आणि महिला सबलीकरणावरील विचार समाजाला दिशा देणारे ठरतात. गांधींनी स्त्रीकडे 'अबला' म्हणून नव्हे, तर नैतिक शक्तीचे प्रतीक म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते स्त्रीमध्ये सहनशीलता, करुणा आणि त्याग यांसारखे गुण नैसर्गिकरीत्या असतात आणि हेच गुण समाजपरिवर्तनासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. गांधीजी म्हणत की, स्त्री ही पुरुषाची अनुयायी नव्हे, तर त्याची सहकारी आहे. त्यामुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य म्हणजे पुरुषांशी स्पर्धा नव्हे, तर समानतेवर आधारित सहअस्तित्व होय.

स्त्री स्वातंत्र्याचा पहिला टप्पा म्हणजे शिक्षण, असे गांधीजी ठामपणे सांगत. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार केला आणि मुलींना केवळ गृहकौशल्यापुरते न मर्यादित ठेवता सर्वांगीण शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यांच्या मते शिक्षित स्त्री ही केवळ स्वतःचा विकास करत नाही, तर संपूर्ण कुटुंब आणि समाजाच्या नैतिक उंचीवर प्रभाव टाकते. स्त्रीशिक्षण हे समाजसुधारणेचे प्रभावी साधन आहे. गांधीजींनी स्त्रियांच्या सामाजिक सहभागावरही भर दिला. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर सहभागी करून घेतले. असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आणि भारत छोडो आंदोलनात स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग हा त्यांच्या सबलीकरणाचा प्रत्यक्ष अनुभव होता. घराच्या चौकटीत मर्यादित असलेल्या स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात आत्मविश्वासाने उभ्या राहिल्या, हे गांधीजींच्या नेतृत्वाचे मोठे यश मानले

जाते. महिला सबलीकरणाचा आर्थिक पैलूही गांधीजींनी ओळखला. आर्थिक स्वावलंबनाशिवाय खरे स्वातंत्र्य शक्य नाही. खादी, कुटीर उद्योग आणि हस्तव्यवसायांच्या माध्यमातून स्त्रियांना रोजगाराच्या संधी मिळाव्यात, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. स्वतःच्या श्रमावर उभे राहिलेल्या स्त्रीमध्ये आत्मसन्मान आणि निर्णयक्षमता निर्माण होते.

गांधीजी स्त्री-पुरुष समानतेचे कट्टर समर्थक होते. त्यांनी बालविवाह, हुंडा पद्धत, पर्दा प्रथा आणि स्त्रीवरील अन्यायकारक रूढींना विरोध केला. विवाह ही समानतेवर आधारित भागीदारी असावी, असा त्यांचा आग्रह होता. स्त्रीवर होणारा कोणताही अन्याय हा समाजाच्या नैतिक अपयशाचे लक्षण आहे, असे ते मानत. स्त्री स्वातंत्र्याबाबत गांधीजींचा विचार नैतिक अधिष्ठानावर आधारित होता. स्त्री आणि पुरुष दोघांनीही नैतिकतेच्या चौकटीत राहून एकमेकांच्या स्वातंत्र्याचा सन्मान करावा, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे स्त्री स्वातंत्र्य आणि महिला सबलीकरणावरील विचार हे केवळ स्वातंत्र्यलढ्यापुरते मर्यादित नसून आजच्या समाजासाठी मार्गदर्शक आहेत. स्त्रीला नैतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्तरावर समान स्थान दिल्यासच खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित आणि प्रगत समाजनिर्मिती शक्य होईल. गांधीजींच्या विचारांचा स्वीकार केल्यास स्त्री स्वातंत्र्य हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

सत्य आणि अहिंसा:

भारतीय तत्त्वज्ञानात सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व दिले गेले आहे.

आधुनिक भारताच्या इतिहासात या मूल्यांना सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक जीवनाचा केंद्रबिंदू बनविण्याचे कार्य महात्मा गांधींनी केले. मानवाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी सत्य आणि अहिंसा ही तत्त्वे जीवनपद्धती म्हणून स्वीकारली पाहिजेत, असा गांधीजींचा आग्रह होता. आजच्या काळात वाढती हिंसा, असहिष्णुता आणि नैतिक अधःपतन पाहता गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेवरील विचार अधिकच कालसुसंगत ठरतात. गांधींच्या मते सत्य हे केवळ वस्तुनिष्ठ तथ्य नसून ते एक नैतिक तत्त्व आहे. त्यांनी सत्याला ईश्वराशी समान मानले. “ईश्वर सत्य आहे” या पारंपरिक विधानाऐवजी “सत्यच ईश्वर आहे” असे सांगून त्यांनी सत्याचे सर्वोच्च स्थान अधोरेखित केले. अहिंसा ही सत्याची व्यवहार्य अभिव्यक्ती आहे, असे गांधीजी स्पष्ट करतात. अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक हिंसा टाळणे नव्हे; ती मन, वाणी आणि कृती या सर्व स्तरांवर हिंसेपासून दूर राहण्याची भूमिका आहे. द्वेष, सूड, अन्याय, अपमान आणि बहिष्करण हेही हिंसेचेच प्रकार आहेत, असे गांधीजी मानत. त्यामुळे अहिंसा ही दुर्बलतेची खूण नसून ती उच्च नैतिक साहसाची अभिव्यक्ती आहे.

सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्त्वांमध्ये गांधीजींनी अविभाज्य नाते पाहिले. सत्या शिवाय अहिंसा आंधळी ठरते आणि अहिंसे शिवाय सत्य क्रूर बनते. सत्याचा आग्रह धरणे आवश्यक आहे, मात्र तो आग्रह अहिंसेच्या मार्गानेच असावा. याच विचारातून गांधीजींनी सत्याग्रह ही अभिनव संकल्पना मांडली. सत्याग्रह म्हणजे सत्याच्या आधारावर अन्यायाविरुद्ध अहिंसक संघर्ष करणे होय. सामाजिक जीवनातही सत्य आणि अहिंसा यांना गांधीजींनी मूलभूत स्थान दिले. जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी विचार

आणि धार्मिक द्वेष या सामाजिक हिंसेच्या स्वरूपांविरुद्ध त्यांनी सत्य आणि अहिंसेच्या आधारे संघर्ष केला. समाजपरिवर्तनासाठी हिंसेचा मार्ग स्वीकारल्यास नव्या अन्यायाची बीजे रोवली जातात, असे गांधीजी मानत.

गांधीजींच्या मते सत्य आणि अहिंसा ही केवळ वैयक्तिक सद्गुणे नसून सामूहिक जीवनाचे मार्गदर्शक तत्त्व आहेत. राजकारण, प्रशासन, अर्थव्यवस्था आणि शिक्षण या सर्व क्षेत्रांत या मूल्यांचा अवलंब केल्यास समाज अधिक न्याय्य, शांत आणि मानवकेंद्री बनेल, असा त्यांचा विश्वास होता. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि संघर्षपूर्ण काळात सत्य आणि अहिंसेची उपयुक्तता अधिक वाढली आहे. युद्ध, दहशतवाद, सामाजिक द्वेष आणि नैतिक संकटे यांवर केवळ शक्तीने नव्हे, तर नैतिकतेने उत्तर देणे आवश्यक आहे. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेचे विचार मानवतेला शाश्वत शांततेकडे नेणारे आहेत. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे सत्य आणि अहिंसेवरील विचार हे केवळ इतिहासाचा भाग नसून वर्तमान आणि भविष्यकालीन मानवसमाजासाठी मार्गदर्शक आहेत. सत्य आणि अहिंसा ही तत्त्वे जीवनात आचरणात आणल्यास व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र अधिक सुसंस्कृत, समताधिष्ठित आणि शांततामय बनू शकतात.

पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास:

२१ वे शतक हे औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवी जीवनात अभूतपूर्व बदल घडवून आणणारे शतक आहे. परंतु या प्रगतीबरोबरच पर्यावरणाचा रूहास, नैसर्गिक

संसाधनांची अतिवापर, प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा नाश यांसारखी गंभीर संकटे मानवासमोर उभी ठाकली आहेत. विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचे शोषण होत असून मानव आणि निसर्गातील समतोल ढासळत चालला आहे. अशा परिस्थितीत पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास याविषयी महात्मा गांधींचे विचार आज अधिकच समर्पक आणि मार्गदर्शक ठरतात. महात्मा गांधी हे आधुनिक अर्थाने पर्यावरणवादी नव्हते. गांधीजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा पाया म्हणजे गरज आणि लोभ यातील भेद. त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की पृथ्वी माणसाच्या गरजा भागवू शकते; परंतु लोभाची पूर्तता करू शकत नाही. आजच्या उपभोगप्रधान संस्कृतीत अति उत्पादन आणि अति उपभोग यामुळे पर्यावरणाचा र्हास होत आहे. गांधीजींच्या मते विकास हा गरजाधिष्ठित असावा, लोभाधिष्ठित नव्हे. हीच शाश्वत विकासाची मूलभूत संकल्पना आहे.

गांधीजींची ग्रामस्वराज्य आणि विकेंद्रीकरणाची संकल्पना ही पर्यावरणपूरक विकासाचीच रूपरेषा आहे. स्थानिक उत्पादन, स्थानिक उपभोग आणि लघुउद्योगांवर आधारित अर्थव्यवस्था ही निसर्गस्नेही असते. मोठ्या उद्योगांमुळे वाढणारे प्रदूषण, ऊर्जेचा अतिवापर आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा र्हास टाळण्यासाठी गांधीजी विकेंद्रित विकासावर भर देत. आजच्या 'लोकल टू ग्लोबल' विचाराशी ही संकल्पना पूर्णतः सुसंगत आहे. मानवाचे शोषण करणारे, निसर्गाचा र्हास करणारे आणि नैतिक मूल्यांकडे दुर्लक्ष करणारे औद्योगिकीकरण त्यांना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते विकास मानवकेंद्री आणि पर्यावरणस्नेही असला पाहिजे. आजचा शाश्वत विकासाचा विचार याच भूमिकेवर आधारित आहे. गांधीजींनी स्वदेशीच्या माध्यमातून पर्यावरणीय आत्मनिर्भरतेचा विचार मांडला. स्थानिक कच्चा माल,

स्थानिक श्रम आणि स्थानिक गरजांनुसार उत्पादन केल्यास पर्यावरणावरील ताण कमी होतो. दूरवरून होणारी वाहतूक, मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन आणि ऊर्जेचा अपव्यय यावर स्वदेशी संकल्पना मर्यादा घालते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाला हातभार लागतो. शाश्वत विकासाचा गाभा म्हणजे भावी पिढ्यांची जबाबदारी. गांधीजींच्या विचारांनुसार वर्तमान पिढीने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा असा वापर करावा की पुढील पिढ्यांचे हक्क बाधित होणार नाहीत. संसाधनांचा विवेकपूर्ण आणि नैतिक वापर करणे हीच खरी विकासाची दिशा आहे. ही संकल्पना आधुनिक पर्यावरणीय विचारांतील पिढ्यानपिढ्यांचा न्याय या तत्वाशी सुसंगत आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकासावरील विचार हे आजच्या जागतिक पर्यावरणीय संकटावर नैतिक आणि व्यवहार्य उत्तर देणारे आहेत. गांधीजींच्या विचारांनुसार विकास हा निसर्गविरोधी नसून निसर्गपूरक, मानवकेंद्री आणि मूल्याधिष्ठित असावा. २१ व्या शतकातील भारताने जर शाश्वत आणि समताधिष्ठित विकास साधायचा असेल, तर गांधीविचारांचा स्वीकार करणे अपरिहार्य ठरते.

साधेपणा आणि नैतिक जीवनशैली :

आधुनिक युग हे उपभोग, स्पर्धा आणि भौतिक सुखांच्या वाढत्या आकर्षणाचे युग आहे. तंत्रज्ञानाने जीवन सुलभ केले असले, तरी त्याचबरोबर असमाधान, ताणतणाव, नैतिक अधःपतन आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्या वाढल्या आहेत. अशा काळात महात्मा गांधींनी मांडलेला साधेपणा आणि नैतिक जीवनशैलीचा विचार मानवाला अंतर्मुख करणारा आणि जीवनाला अर्थ देणारा ठरतो. गांधीजींच्या मते खरे सुख बाह्य संपत्तीत नसून अंतर्गत शुद्धतेत आहे. गांधींच्या जीवनाचे वैशिष्ट्य

म्हणजे त्यांच्या विचारांचे प्रत्यक्ष आचरण. त्यांनी स्वतः अत्यंत साधे जीवन जगून समाजासमोर आदर्श ठेवला. साधेपणा म्हणजे दारिद्र्य नव्हे, तर गरजाधिष्ठित आणि संयमी जीवनशैली होय, असे ते मानत.

अति उपभोग, साठेबाजी आणि विलासी जीवन हे समाजातील विषमता वाढवते आणि नैतिक अधःपतनाला कारणीभूत ठरते, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. गांधीजींच्या मते साधेपणा आणि स्वावलंबन यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. स्वतःच्या श्रमावर जगणे, श्रमप्रतिष्ठा जपणे आणि अनावश्यक गरजा कमी करणे ही साधेपणाचीच रूपे आहेत. खादीचा वापर, स्थानिक वस्तूंचा स्वीकार आणि साधी राहणीमान ही त्यांची प्रतीके होती. यामुळे आत्मनिर्भरता वाढते आणि परावलंबन कमी होते.

नैतिक जीवनशैलीचा आणखी एक पैलू म्हणजे सेवा. गांधीजींनी 'सर्वोदय'चा विचार मांडला — म्हणजे सर्वांचे कल्याण. व्यक्तीने स्वतःच्या सुखापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य द्यावे, अशी त्यांची भूमिका होती. सेवेतूनच जीवनाला खरा अर्थ मिळतो, असे गांधीजी मानत. ही सेवा अहंकाररहित आणि निःस्वार्थ असावी, असा त्यांचा आग्रह होता. गांधीजींच्या साधेपणा आणि नैतिक जीवनशैलीचा पर्यावरणीय संदर्भही महत्त्वाचा आहे. अति उपभोग आणि संसाधनांचा अपव्यय हे पर्यावरण रूहासाचे मुख्य कारण आहेत. साधी आणि संयमी जीवनशैली स्वीकारल्यास निसर्गावरचा ताण कमी होतो. त्यामुळे गांधीजींचे विचार आजच्या शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेशी पूर्णतः सुसंगत ठरतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे साधेपणा आणि नैतिक जीवनशैलीविषयीचे विचार हे केवळ वैयक्तिक साधना नसून समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत. उपभोगप्रधान आणि अस्थिर आधुनिक समाजाला संतुलन देण्यासाठी गांधीजींचा साधेपणा, संयम आणि नैतिकतेचा मार्ग आजही तितकाच आवश्यक आहे. या

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी विचार

विचारांचा स्वीकार केल्यास व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र अधिक शांत, समताधिष्ठित आणि मानवकेंद्री बनू शकते.

सामाजिक समता आणि सर्वसमावेशकता :

भारतीय समाज हा विविधतेने नटलेला असून जात, धर्म, भाषा, लिंग, वर्ग आणि प्रदेश यांच्या आधारे घडलेली सामाजिक रचना येथे दिसून येते. ही विविधता भारताची ताकद असली, तरी सामाजिक विषमता, भेदभाव आणि बहिष्करण यांमुळे समाजात तणाव आणि अन्याय निर्माण झाला आहे. २१ व्या शतकात लोकशाही, मानवी हक्क आणि समतेच्या मूल्यांची चर्चा होत असताना सामाजिक समता आणि सर्वसमावेशकता हे विषय अधिकच महत्त्वाचे ठरले आहेत. अशा पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधींचे विचार आजही समाजाला योग्य दिशा देणारे ठरतात.

महात्मा गांधींच्या मते, सामाजिक समता म्हणजे सर्व मानवांमध्ये अंतर्निहित असलेले समान मूल्य मान्य करणे होय. त्यांनी कोणत्याही प्रकारच्या जन्माधिष्ठित श्रेष्ठत्वाला किंवा कनिष्ठत्वाला ठाम विरोध केला. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही मानवी निर्मित अन्यायकारक रचना असून ती समाजाच्या नैतिक अधःपतनाचे प्रतीक आहे. त्यांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला आणि 'हरिजन' या संकल्पनेद्वारे वंचित घटकांना सन्मानाने समाजप्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. सर्वसमावेशकतेचा विचार गांधीजींच्या अहिंसा आणि सत्य या तत्त्वांशी निगडित आहे. अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक हिंसा टाळणे नव्हे, तर सामाजिक बहिष्करण, अन्याय आणि अपमान यांपासून दूर राहणे

होय. समाजातील दुर्बल, वंचित आणि अल्पसंख्याक घटकांचा सन्मान राखणे हीच खरी अहिंसा आहे, असे गांधीजी मानत. त्यामुळे सामाजिक समता ही नैतिक कर्तव्याची बाब असल्याचे ते ठामपणे सांगत.

गांधीजींनी स्त्री-पुरुष समतेवरही विशेष भर दिला. त्यांनी स्त्रीला अबला न मानता नैतिक शक्तीचे प्रतीक मानले. स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि सार्वजनिक जीवनातील स्त्रियांचा सहभाग यांचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांच्या मते समाजाची नैतिक उंची ही स्त्रियांच्या स्थानावर अवलंबून असते. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता ही सामाजिक समतेचा अविभाज्य भाग आहे. आर्थिक विषमता ही सामाजिक विषमतेची एक महत्त्वाची बाजू असल्याचे गांधीजी ओळखत. त्यांनी भांडवलशाहीच्या अमर्याद संचयाला विरोध केला आणि विश्वस्त सिद्धांत (Trusteeship Theory) मांडला. संपत्ती ही समाजाची असून श्रीमंतांनी ती विश्वस्त म्हणून समाजहितासाठी वापरावी, असा त्यांचा आग्रह होता. या विचारातून आर्थिक समता आणि सामाजिक न्याय साध्य करण्याचा मार्ग गांधीजींनी सुचविला.

धार्मिक सहिष्णुता आणि सर्वधर्मसमभाव हे गांधीजींच्या सामाजिक समतेचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ होते. त्यांनी कोणत्याही धर्माचा द्वेष न करता सर्व धर्मातील नैतिक तत्त्वांचा सन्मान केला. धार्मिक द्वेष आणि संकुचितपणा हे समाजविघातक असल्याचे त्यांनी वारंवार अधोरेखित केले. गांधीजींच्या मते शिक्षण हे सामाजिक समता साधण्याचे प्रभावी साधन आहे. मूल्याधिष्ठित, सर्वांसाठी सुलभ आणि समतावादी शिक्षणामुळे सामाजिक भेदभाव कमी होतो. शिक्षणातून समान संधी, आत्मसन्मान आणि सामाजिक जाणीव निर्माण होते, असे गांधीजी मानत. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधींचे सामाजिक समता आणि सर्वसमावेशक तेविषयीचे विचार हे केवळ ऐतिहासिक नसून

२१ व्या शतकातील बदलत्या अवस्थेतील भारत: महात्मा गांधीचे समाज उपयोगी विचार

आजच्या समाजातील विषमता, बहिष्करण आणि असहिष्णुतेवर उपाय सुचवणारे आहेत. समताधिष्ठित, सर्वसमावेशक आणि नैतिक समाजनिर्मितीसाठी गांधीजींच्या विचारांचा स्वीकार करणे ही काळाची गरज आहे.

सूचना तथा शिफारशी:

- १) शालेय व उच्च शिक्षणात सत्य, अहिंसा, सामाजिक समता आणि सेवा या गांधीमूल्यांचा अभ्यासक्रमात सक्तीने समावेश करावा.
- २) समाजातील तणाव कमी करण्यासाठी शाळा, महाविद्यालये व सार्वजनिक संस्थांमध्ये अहिंसक संवादाचे प्रशिक्षण द्यावे.
- ३) स्वावलंबन व स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन, कुटीर व लघुउद्योग, खादी व ग्रामउद्योगांना आर्थिक व तांत्रिक मदत देऊन 'आत्मनिर्भर भारत' प्रत्यक्षात आणावा.
- ४) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार, निधी व प्रशिक्षण देऊन लोकशाही मजबूत करावी.
- ५) सामाजिक समतेसाठी जातीय व लैंगिक भेदभाव विरोधी कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करून सर्वसमावेशक विकास साधावा.
- ६) पर्यावरणपूरक गरजाधिष्ठित विकास, नवीकरणीय ऊर्जा, जलसंधारण व वृक्षारोपण कार्यक्रमांना प्राधान्य द्यावे.

- ७) साधेपणा व नैतिक जीवनशैलीचा माध्यमे व सामाजिक उपक्रमांद्वारे उपभोगवादा ऐवजी संयम, साधेपणा व नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित करावे.
- ८) सार्वजनिक जीवनात पारदर्शकता व प्रामाणिक प्रशासन व राजकारणात सत्य व नैतिकतेवर आधारित कार्यसंस्कृती रुजवावी.
- ९) युवकांसाठी शिबिरे, कार्यशाळा व स्वयंसेवी उपक्रमांद्वारे गांधीजींचे विचार व्यवहारात आणावेत.
- १०) धोरणनिर्मितीत विकास, पर्यावरण, ग्रामीण व सामाजिक धोरणे ठरवताना गांधीजींच्या मानवकेंद्री दृष्टिकोनाचा आधार घ्यावा.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) गांधी महात्मा, 'हिंद स्वराज', अहमदाबाद, नवजीवन प्रकाशन, २०११.
- २) गांधी महात्मा, 'सत्याचे प्रयोग: आत्मकथा, अहमदाबाद, नवजीवन प्रकाशन, २०१०.
- ३) गोडबोले रा. ना., 'गांधीविचार दर्शन', पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, २००५.
- ४) फडके य. दि., 'महात्मा गांधी: जीवन आणि तत्वज्ञान', पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन, २००८.
- ५) कुरुंदकर नरहरि, 'महात्मा गांधी: विचार आणि कार्य', पुणे, पॉप्युलर प्रकाशन, २००३.
- ६) देशपांडे, श. गो, 'ग्रामस्वराज्य आणि गांधीविचार', कोल्हापूर, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, २०१२
- ७) सुमन वैद्य, शांता कोठेकर, 'आधुनिक भारताचा इतिहास' (१९२० ते १९४७) नागपूर, साईनाथ प्रकाशन, २००९.
- ८) आचार्य जावडेकर, 'आधुनिक भारत' पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, २००९.
- ९) प्यारेलाल अनुवाद: ब्रिजमोहन हेडा, 'महात्मा गांधी सत्याग्रहाच्या उंबरठ्यावर', अकोला, पराग एजन्सीज, २००५.